

КРЕМЗИКОВА С. Ю.

Донецький національний університет

СИТУАЦІЯ ЯК ОДИНИЦЯ ДИНАМІЧНОГО ПРЕДСТАВЛЕННЯ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДІЙСНОСТІ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ДИСКУРСІ

У статті мова йде про ситуацію, як мовно-когнітивну одиницю, яка знаходить своє місце, з одного боку, серед традиційних понять, таких як висловлення за допомогою лексичного, словотвірного, граматичного значень, а з іншого боку – у ряду когнітивних структур, таких як фрейм, сценарій, які відбивають концептуальні зв'язки з дійсністю.

Ключові слова: ситуація, фрейм, учасник ситуації, мовна картина світу.

В статье идет речь о ситуации как лингво-когнитивной единице, которая, с одной стороны, находит свое воплощение в рамках высказывания с помощью таких традиционных понятий как лексическое, словообразовательное, грамматическое значение, а с другой стороны, соседствует с такими когнитивными структурами как фрейм, сценарий, отражая концептуальные связи с действительностью.

Ключевые слова: ситуация, фрейм, участник ситуации, языковая картина мира

The article gives the foundation of the functional model of speech activity situation as a cognitive and lingual unit, which finds its place, on the one hand, among traditional notions, such as lexical, derivational, grammatical expression. And on the other hand, it is in the line of such cognitive structures as frame, scenario, prototype which are being actively developed in different directions of modern linguistics.

Key words: activity-based situation, frame, situation participants,

Поняття “ситуації” як одиниці опису мовної картини дійсності по-різному тлумачиться у роботах з філософії мови, логіки, лінгвістики. Проблема взаємодії висловлення та ситуації торкається загальних принципів концептуалізації дійсності та питань онтології – предметної царини, яка відбивається у мові, конструюється (концептуалізується) мовою, а також, за участю мови, її носіями [1:26; 2:255]. Мовна модель онтологічного об'єкта задається безліччю мовних виразів. Вивченню “ситуації” як лінгвістичного феномена, тобто як сигніфікативного значення простого дієслівного речення, були присвячені дослідження лінгвістів різних шкіл та напрямів, зокрема роботи представників Ленінградської школи, які за основу своєї концепції взяли вербоцентричну модель Л. Теньєра. Згідно з цією концепцією дієслово у функції предиката потенційно містить усі складові компоненти висловлення, які реалізуються через актуалізацію дієслівної валентності. Подальший внесок у теорію було зроблено тезою про відносну автономність двох рівнів моделі речення: формального та семантичного, представлених низкою елементів, зв'язаних певним типом відношень – внутрішньорівневими та міжрівневими [3:27; 4;

5:91]. З позицій функціональної граматики, виділяються сигніфікативні ситуації двох типів: “загальна” (тобто така, що збігається з семантичною структурою речення) і “категоріальна”, яка відбиває певний аспект функціонально-семантичного поля типової змістовної структури (висловлення) [6]. Будь-яке висловлення об’єднує загальну та категоріальну ситуації або кілька категоріальних ситуацій (наприклад, аспектуально-таксисну, модальну, імперативну та ін.), які утворюють комплексну ситуацію.

Функціональний підхід до вивчення мовних одиниць ускладнюється розумінням речення як одиниці мови і висловлення як одиниці мовлення, денотатом якої є конкретна ситуація. Розмежування речення/висловлення є, на думку більшості вчених, досить умовним. Більш обґрунтованим здається, запропоноване К. Ажежем, розуміння висловлення як одиниці, організація якої відбиває три типи відношень: 1) відношення “висловлення – система мови”, що реалізується через синтаксичні функції та морфологічні показники й осмислюється як морфосинтаксичний тип відношення; 2) відношення між висловленням та тим, про що йде мова, тобто між смыслом форм, їх значеннями та референтами (світом реальних речей), кваліфікується як семантико-референційний тип; 3) висловлення розглядається відносно того, хто його вимовляє, відносно того, кому воно адресоване: мовець вибирає певну стратегію представлення, встановлюючи ієрархію між тим, що він висловлює і тим, про що йдеться; відношення “мовець–адресат” становить мовленнєво-ієрархічний тип відношення [7:30–32].

Властивість людини пізнавати об’єкти реального світу базується на загальному знанні особливостей фізичних об’єктів. У лінгвістичних працях зазначається, що семантична структура висловлення співвідноситься з численністю конкретних ситуацій. Однак денотатами синтаксичних утворень є не самі по собі конкретні ситуації, а узагальнені, типові. Системотвірними компонентами ситуації як динамічного денотативного об’єкта є учасники / елементи та пропозиції/відношення. Семантична структура висловлення як комунікативної одиниці зумовлюється семантичною єдністю його актантів: агенсом (тим, хто діє), його дією (станом), об’єктом дії, місцем дії, умовами, настановою. Так, Ван Дейк розглядає ситуації як схеми, моделі, що відбивають знання, переконання, погляди, досвід носіїв мови, які лежать в основі породження та розуміння тексту. Моделі ситуацій мають структурний характер і є багаторівневими

категоріальними. Він визначає такі категоріальні елементи ситуації, як Умови, Обставини, Учасники, Події, Дії [8:185]. У більшості дефініцій ситуації виділяються її основні категоріальні елементи: 1) учасники ситуації; 2) подія, дія, процес, факт; 3) час; 4) простір та місце; 5) оцінка.

У розвідках останніх років звертається увага не тільки на співвідношення смисл–форма, а й на встановлення відношення концептуальної структури до денотата, висловлення до ситуації як фрагмента дійсності. Доки висловлення не включене до будь-якої ситуації, воно щодо дискурсу має тільки пропозиціональну функцію; щоб перетворити таку функцію у пропозицію, необхідно піднести її до нового рівня – рівня ситуації [9:460]. З іншого боку, доки ситуація не концептуалізована в будь-якому висловленні, вона не існує, оскільки реальна дійсність та модель ситуації не становлять одне й те саме – це не одне й те саме.

Ситуація, яка вербалізується через висловлення, може представляти дію, подію, процес чи стан. Структура висловлення визначається функціями або відношеннями між його елементами. Основним відношенням, що становить його первинне синтаксичне ядро, є відношення між предикатом та непередикатними аргументами. При аналізі висловлення встановлюється зв'язок між предикатом та не-предикатом, що не обов'язково відповідає відношенню дієслово / іменник, оскільки йдеться про функції, а не про частини мови (хоча з усіх частин мови найбільш чітко виділяються дієслова та іменники, які характеризуються як специфічними для них, так і спільними граматичними категоріями). Так, ім'я, що виступає у функції предиката, може поводити себе як дієслово та виявляти однакові з ним комбінаторні властивості. Вчені відзначають нерівномірність відношення дієслово / ім'я у трьох планах: морфологічному, синтаксичному (на рівні синтагми) та синтаксичному (на рівні фрази). Якщо на морфологічному рівні розбіжності між іменем та дієсловом досягають свого максимуму, то на фразовому рівні вони майже нівелюються.

Відомо, що семантико-синтаксичну структуру речення зумовлено валентністю предиката, його належністю до того чи іншого класу. Взаємозв'язок та взаємозумовленість валентності дієслівного предиката та синтаксичної структури речення пояснюється структурою об'єктивної дійсності. Існують різні типи класифікації предикатів, до більшості з них входять предикати дії, предикати процесу, предикати стану, діяльності, заняття. Головний клас предикатів становлять дії, які характеризуються

найповнішим набором граматичних категорій, а також багатоактантністю, широкою сполучуваністю, великим словотвірним потенціалом та розгалуженою полісемією. Основною опозицією у класифікації дієслів є опозиція дій та станів, або акціональних та стативних дієслів. Оскільки дія імплікує мету, то для неї характерні обставини, які не притаманні стану.

Реальна предметна ситуація може інтерпретуватися в акті мовленнєвої діяльності. У будь-якому дискурсі відбувається пряма чи непряма репрезентація структури реальної предметної (референтної) ситуації: проводиться ідентифікація об'єктів та відношень, притаманних цій ситуації, приписуванням певних ознак. Такий акт референції робить ситуацію об'єктом дискурсивної дії. Одиницею, яка слугує виміром знання щодо такої дії в когнітивному та лінгвістичному релевантних процесах, виступає пропозиція. Пропозиція розуміється як поняття про клас ситуацій у вигляді узагальненої схеми відношень між предикатом та аргументами поза конкретною їх віднесеністю до будь-якого місця або часу. Вона передує формуванню предикативності, для якої просторово-часова віднесеність є обов'язковою [10:209]. Вважається, що когнітивний образ предметно-референтної ситуації спирається на знання про предмет, які впливають із попереднього досвіду та вірогідності прогнозування. Такий образ може бути представлений у вигляді моделі – певної базової структури репрезентації знань про предметно-референтну ситуацію.

Референція є невід'ємною частиною мовленнєвого акту. Продукування структурних парафраз (альтернативних засобів мовного відображення реальної ситуації) уможлиблює реалізацію у мовленні морфо-семантичного конструктора смислу, який відсилає до реальної дійсності (референтної діяльності), концептуалізуючи її [11:17]. Під референтним зв'язком чи референтною функцією розуміється те, про що веде мову суб'єкт дискурсу. Референтна функція підтримується реченням / висловленням, яке вважається першою і найпростішою одиницею дискурсу та призначене повідомити щось істинне чи щось справжнє [12:307; 13:67]. Референт вважається корелятом висловлення, який займає зовнішню позицію щодо висловлення. Вчені відзначають, що за допомогою референції компенсується така властивість мови, як відокремлення знаків від речей. Питання про значення та референції можна розглядати стосовно мовленнєвих ситуацій, коли мовець співвідносить мовні вирази з об'єктами позамовної дійсності. Відомо, що одній і тій самій ситуації відповідають різні концептуальні структури. Стосовно цих

структур можуть вживатися різні висловлення, які відбивають різні концептуалізації одного і того самого фрагмента дійсності. І якщо визначення мотиваційних відношень між концептом і денотатом вважається неможливим, то опис співвідношення між різними концептуалізаціями ситуації – лінгвістично осмислене завдання. Питання про значення та референції можна розглядати стосовно мовців, які хочуть сказати щось про щось, і які співвідносять мовний вираз з об'єктами позамовної дійсності. Висловлюється думка, що в більшості випадків різниця між концептуалізаціями однієї ситуації визначається за двома параметрами: оцінкою та фокусом уваги [14:188]. Такі параметри уможливають виявлення концептів, що характеризують феномен людини: ментальний, емоційний, соціальний, комунікативний.

Згідно з теоретичними засадами, що дозволяють тлумачити слово чи речення як мовний знак з його настановою на референт, його істинність / неістинність, у сучасних наукових розвідках приділяється певна увага дослідженню пропозитивної природи найменувань, їхньої референційної варіативності в тексті. Формування предикативності висловлення пов'язане з побудовою внутрішньої модальної рамки, яка відбиває реальність або ірреальність (тобто намір, можливість, бажання) і тлумачиться як предикативна модальність, що є обов'язковою категорією будь-якого висловлення. Поєднання реальності / ірреальності з часовими характеристиками процесу для вираження об'єктивної модальності уможливує представлення пропозиції як актуальної або віртуальної та дозволяє висловленню виконувати своє комунікативне призначення.

Досліджуючи феномен референції щодо лексичних одиниць мови, вчені зазначають, що окрім імені та об'єкта (референта імені) існує ще один елемент – смисл імені (значення, або дескриптивний зміст чи поняття), через який ім'я співвідноситься зі своїм референтом. Смисл визначає “спосіб представлення” об'єкта в семантиці імені. Розмежування значення та смислу дозволяє розглядати імена як засоби визначення одного й того ж референта в різних семантичних, можливих епістемічних світах. Референт може бути одним і тим самим у різних мовних виразів, але його представлення в різних аспектах передає інформацію про те, що той самий об'єкт володіє різними ознаками. У цьому плані відзначимо особливість поетичного (літературного) дискурсу: він водночас відсилає і до референта, що існує, і до того, що існувати не може. Перша його функція – визначати все те, що існує, що має чітку референцію до речей, об'єктів зовнішнього

світу тощо. Друга – подавати те, що логіка визнає як таке, що не існує, референція до “можливих світів”. Приміром, у різних ситуаціях старофранцузького епічного дискурсу тлумачення французькими лицарями релігії іновірців, яких називають *païens* ‘язичники’, поєднує елементи різних вірувань: мусульманської релігії, язичницького пантеїзму, античної міфології. У “Пісні про Роланда” *païens* ‘безбожники’ – супротивники християн. Так, Марсілій “*Mahumet sert e Apollin reclimet*” [15:8], ‘служить Магомету та закликає до Аполлона’ а емір звертається в молитвах до Аполлона, Тервагана та Магомета “*Li amiralz reclimet Apolin E Tervagan e Mahumet altresì: “Mi Damnedeu, jo vos ai mult servit! Tutes tes ymagenes ferai d'or fin.”* [Rol. 3490–3494] ‘Емір закликає до Аполлона, Тервагана та Магомета ...’. Представлення *païens* як сарацинів в одних контекстах епічного дискурсу, як турків – в інших контекстах, свідчить про специфічність релігійних уявлень людини доби Середньовіччя, коли будь-який іновірець розглядався як безбожник та прирівнювався до язичника. Референція окремих виразів чи слів може бути детермінованою тільки через актуалізацію їх смислу у контексту їх використання, тобто у співвіднесенні зі структурою ситуації. Так, лексема *escu* ‘щит’ на відміну від конкретного (основного) значення “предмет, елемент обладунку, призначений для захисту”, що реалізується у батальних ситуаціях епічного, куртуазного, історичного дискурсів старофранцузького періоду, в агіографічному дискурсі актуалізує потенційну сему абстрактного значення “захист, протекція” і співвідноситься через смисл імені з референтом – абстрактним поняттям – “захист віри, релігії; її протекція; її авангард” та утворює метафору. Наприклад: “*Mustiers e cimeties li deust estre escuz*” [16:2535]. ‘Монастирі та кладовища повинні бути її щитом’.

Валоризація поняття комунікативної ситуації як основи мовної діяльності привела до включення до лінгвістичного аналізу чинників, які традиційно вважалися немовними. Як зазначає Е. Бенвеніст: “Сам факт використання й присвоєння мови відповідає необхідності мовця встановити через мовленнєве повідомлення певне співвідношення, референцію з реальним світом, а в партнера створює можливість встановити тотожні референції – у такому прагматичному узгодженні, яке робить із кожного мовця співрозмовника” [17:314]. Висловлюється думка, що істинна суть відношення смислу та референції виявляється у представленні мовленнєвого акту як дії, яку виконує мовець, якщо встановлення референції певної одиниці з даним смислом тлумачити як дію, що

відбувається в акті її виголошення [18:15, 56–57]. При такому представленні ситуації особа визначається подвійною ідентифікацією: як об'єкт референції і як суб'єкт висловлення; як об'єктивна особа і як суб'єкт, що рефлектує, оскільки акт мовлення рефлексивно вказує на свого автора.

Відповідно до засад сучасної теорії висловлення та дискурсивних актів рефлексія над фактом висловлення в сенсі його змісту являє собою невід'ємну частину референції до реалій повсякденного життя в ситуації співбесіди. Перехід від ситуації, яка спостерігається в дійсності, до суб'єктно-предикатної структури судження відбувається поступово. Спочатку на етапі сприйняття відбувається отримання інформації та концептуалізація ситуації, потім її мовне визначення. Різні типи мовного визначення – імена, пропозиції, пропозитивні номіналізації – розглядаються на стику логіки, епістемології, філософії та лінгвістики, що уможливорює їх онтологічне осмислення, яке враховує, окрім мовних значень, моделі онтології (моделі освоєння та пізнання людиною світу).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Переверзев К. А.* Высказывание и ситуация: об онтологическом аспекте философии языка / К. А. Переверзев // Вопросы языкознания. – 1998. – № 5. – С. 24–52.
2. *Переверзев К. А.* Пространства, ситуации, события, миры: к проблеме лингвистической онтологии / К. А. Переверзев // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 2000. – С. 255–267.
3. *Холодович А. А.* Залог. Определение. Исчисление / А. А. Холодович // Категория залога. – Л.: Наука, 1970. – С. 2–26.
4. *Храковский В. С.* Типология конструкций с предикатными актантами / В. С. Храковский. – Л.: Наука, 1985. – 231 с.
5. *Храковский В. С.* Концепция диатез и залогов (исходные гипотезы – испытание временем) / В. С. Храковский // Категории глагола и структура предложения. – СПб, 2001. – С. 91–93.
6. *Бондарко А. В.* Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / Бондарко Александр Владимирович. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
7. *Hagège C.* La structure des langues / Claude Hagège. – [6-me éd.]. – P.: PUF, 2001. – 127 p.
8. *Дейк ван Т. А.* Язык. Познание. Коммуникация / Торн ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 310 с.
9. *Барт Р.* Лингвистика дискурса / Ролан Барт; [пер. с франц.] / Система моды: ст. по семиотике культуры. – М., 2003. – С. 456–462.
10. *Алефиренко Н. Ф.* Современные проблемы науки о языке / Алефиренко Николай Федорович. – М.: Наука, 2005. – 416 с.
11. *Charaudeau P.* Langage et discours / P. Charaudeau. – P.: Hachette, 1983. – 175 p.
12. *Рікер П.* Сам як інший / Поль Рікер; [пер. з франц. В. Андрушко, О. Сирцова]. – [2-е вид.]. – К.: Дух і Літера, 2002. – 458 с.
13. *Eco U.* Sémiotique et philosophie du langage. Traduit de l'italien / U. Eco. – P.: PUF, 2001. – 285 p.
14. *Падучева Е. В.* Динамические модели в семантике лексики / Елена Викторовна Падучева. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 607 с.
15. *Rol.* La Chanson de Roland / [éditée par G. Moignet]. – [2-e éd. revue et corrigée]. – P.: Bordas, 1971.
16. *Thomas St.* Guernes de Pont-Sainte-Maxence / [la vie de Saint Thomas Becket; editee par Emmanuel Walberg]. – P.: Librairie Honoré Champion, 1964.
17. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист; [пер. с франц.]. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
18. *Сёрл Дж. Р.* Философия языка / Дж. Р. Сёрл. – М.: Эдиториал, 2004. – 208 с.